

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU

I

YAZAN

Doç. DR. MEHMET ALTAY KÖYMEN

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM ÂLEMİNE GİRMEYEN ÖNCE SELÇUKLULAR

I. OĞUZLAR DEVLETİ VE MAHİYETİ

Oğuzlar X. asırda Hazar denizinin doğusundan itibaren Sirderya (Seyhun)nın orta mecralarına kadar uzanan sahalarda yaşıyorlardı. Meselâ Hazar denizinin Güney-Doğu sahilinde bulunan *Curcân* Oğuzların elinde bulunduğu gibi, Sirderya havzasında bulunan *Fârâb* ve *Ispîcâb* da Oğuzların hâkimiyeti altında idi.

Oğuzların Batısında Türk Hazarlar ve Bulgarlar, Doğusunda Karluklar, Kuzeyinde Kimekler vardı; Güneyinde ise İslâm dünyası bulunuyordu. Şu halde Oğuzları, her üç taraftan aynı soydan olan Türkler çeviriyorlardı. Buna mukabil onlar, sadece Güneyde, din, ırk ve medeniyet bakımından kendilerinden farklı başka bir kavim, İran kavmi ile komşu idiler¹.

Bu Oğuzların başında *Yabgu*- unvanını taşıyan bir hükümdarın bulunduğunu bildiğimiz halde, devletin mahiyeti hakkında fazla malûmatımız yoktur: Meselâ yapılan bazı denemelere rağmen² bu Oğuzlar devletinin başka bir siyasî teşekküle tâbi olup olmadığı, henüz kat'i olarak tesbit edilemediği gibi, müstakil bir hüviyete sahip bulunup bulunmadığı da münakaşalıdır³. Büyük Gök-Türk İmparatorluğunun ve Batıda onun yerine geçen Türgeşler devletinin yıkılmasından sonra, bu Oğuzlar devleti hükümdarlarının kendilerini Büyük Türk İmparatorluğunun tabii telakki etmekte devam ettikleri ileri sürülebileceği gibi, Kırgızların yıkılışına kadar *Yabgu* unvanıyla onlara tâbi olan ve yıkılışlarından

¹ Bk. W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler*, s. 45; Almanca terc. s. 53.

² Msl. bk. Z.V. Togan, *Umumî Türk tarihine Giriş*, 174; O. Pritsak, *Der Untergang des Reiches des Oğuzischen Yabgu*, Köprülü Armağanı, s. 400. Bu müellifler, Oğuzlar devletinin Hazarlar'e tâbi olduğunu ileri sürmektedirler.

³ Şimdi en yaygın fikir, Oğuzlar'ın Hazarlar devletine tâbi olduğudur. Halbuki Hazarlar'ın *Volga'dan* ötede bulunan sahaları pek az kontrol edebildikleri V. Minorsky tarafından daha çok önce ifade edilmiş bulunuyordu (bk. *Hudûd al-alem*, s. 312).

sonra ise, Büyük Hakan unvanını alan hükümdarlara sahip bulduklarını bildiğimiz Karkluklar¹ devletine tâbi oldukları da söylenebilir.

Tarihlerinin muayyen safhalarında Oğuzlar Devleti'nin şu veya bu devlete tâbi olmaları, şüphesiz, mümkündür. Fakat şurası muhakkaktır ki, X. asrın başlarında Oğuzlar Devleti, hiç bir devlete tâbi değildi. Bunu Bulgarlar devletine Bagdad Abbasi Halifesi tarafından gönderilen elçilik heyetine dahil İbn Fadlân'ın verdiği malûmattan istidlal etmek mümkündür. Filhakika 922 de Oğuzlar ülkesinden geçen İbn Fadlân, Oğuzlar Devletinin başka bir devlete tâbi olduğundan hiç bahsetmediği halde, başka devletlerin, meselâ Bulgarların, Hazarlere yıllık vergi veren ve oğullarından birini Hazarler devleti payitahtında rehin olarak bulunduran tâbi bir devlet olduğundan bahsetmektedir². Gerçi aynı İbn Fadlân komşuların Hazarler Hakanına tâbiliğinden bahsediyorsa da³, isim vermediği için, bu umumi sözden Oğuzlar Devleti'nin de Hazarlere tâbi bulunduğu neticesine varmak güç görünüyor. Eğer arada bir tâbilik-metbuluk münasebeti bulunsaydı, İbn Fadlân'ın zikretmemesi için hiç bir sebep yoktu. Zira Hazarlerle Oğuzlar arasında daha İbn Fadlân gelmeden önce bir takım harbler olduğu, Hazarlerin elinde bir takım Oğuzların esir bulunduğunun söylenmesinden anlaşılmalıdır⁴. Arada böyle bir mesele bulansaydı, esirler meselesi İbn Fadlân'ın bu noktayı da zikretmesi için iyi bir vesile teşkil ederdi. Yalnız Oğuzların, Hazarlerden çok çekindikleri, hattâ korktukları İbn Fadlân'ın idarecilerin ağızlarından naklettiği ifadelerinden vuzuhla anlaşılmalıdır⁵.

¹ Bk. İslam Ansiklopedisi, *Karkluklar* Maddesi, V, 351.

² İbn Fadlân, *Rihle*, nşr. Z.V.Toğan, Arab, metin, s. 35; Alm. terc, 80; Türkçe Terc. Lütfi Doğan, İlahiyat Fakültesi Dergisi, I-II (1954)8. 75. Tercüme, sadece Z. V. Toğan'ın neşrettiği metne ve yaptığı Almanca tercümeyle istinaden yapılmıştır. Eğer hiç olmazsa, H. Ritter'in yaptığı düzeltmeler dikkate alınmış olsaydı, çok daha faydalı bir iş yapılmış olurdu. Bk. H. Ritter, *Zum Text von Ibn Fadlan's Reisebericht*, *ZDMG*, 96(1942)8.98-127. Ruslar tarafından yapılmış neşir ve tercüme ile Z.V. Toğan neşirini ve Almanca tercümesini karşılaştırarak yanlışları, bilhassa Z.V. Toğan'ın yanlışlarını düzelteren H. Ritter'in bu faydalı makalesi görülmeden her iki neşirden tam mânasiyle istifade hemen hemen mümkün değildir.

Yapılan neşir ve tercümelere rağmen İbn Fadlân'ın bu kıymetli eseri üzerinde daha pek çok çalışmak icabettiğini söylemek zorundayız.

Biz maalesef Rusça neşri görmek imkânını bulamadık. Maamafih H. Ritter'in kıymetli yazısını gördükten sonra, buradaki mesaimiz için Rusça neşri görmeğe pek lüzum yoktur sanırız.

³ Msl. bk. İbn Fadlân, metin, 43; Alm. tere. 99; Türk. terc. s. 79; keza, metin: 45, Alm. Terc. 104; Türk. tere. 80. Oğuzlarla Hazarların münasebetini ele alan Z.V.Toğan da, bu hususta kat'i bir şey söyleyemiyor (bk. ayn. eser, s. 143) ve bilhassa Hazar Hakan'ının Oğuz akınlarına karşı tedbirler aldığından bahsediyor (bk. 144).

⁴ İbn Fadlân, metin; 16; Alm. tere. 31; Türk. terc. s. 66.

⁵ Bk. ayn. yer. Oğuzlar, Hazarlardan o kadar kuşkuluyorlardı ki, İbn Fadlân'ın dâhil bulunduğu elçilik heyetinin, Bulgarlara değil, kendilerine karşı harbe teşvik

Oğuzlar devletini kuruluşundan itibaren idare eden hükümdarların adlarını bilmiyoruz. Gördüğümüz gibi, İbn Fadlân da Oğuzlar hükümdarını sadece *Yabgu* unvanı altında zikrediyor. İbn Fadlân ne *Yabgu* ile, ne de *Külerkin* unvanını taşıyan vekili ile bizzat görüşmüştür. Hattâ halifelik tarafından elçilik heyetine verilmiş mektup da *Yabgu'ya*. veya vekiline hitaben yazılmamıştır; sadece *Subaşı'ya*. hitaben yazılmıştır. Öyle görünüyor ki Hazarlar devletinde olduğu gibi, Oğuzlar devletinde de devletin fiili idaresi ile *Yabgu* pek meşgul olmamakta ve şüphesiz onun namına devlet ileri gelenleri devletin iç ve dış işlerini, anlatacağımız şekilde, idare etmektedirler (Oradakinden farklı olarak oğuzlar'da hükümdar vekilinin elinde de fazla salâhiyet olmadığı görünüyor).

Meselenin asıl dikkate şayan olan tarafı, Oğuzlar devletinin bünyesine taallük eden bu hususiyetin Bağdat Abbasi Halifeliğinin de bilmesidir. Mektubun doğrudan *Yabgu'ya* değil, *Subaşı'ya* yazılmış olması bunu açık olarak göstermektedir. Halbuki Bulgarlar devletine yazılmış olan mektup, doğrudan hükümdara hitaben yazılmıştı.

Oğuzlar devletini idare eden ricalden olup İbn Fadlân tarafından zikredilenlerin, *Yabgu'dan* sonra derece sırasıyla unvanları şöyledir:

- 1— Onun vekili olan Kül-erkin¹ Küzerkin veya herhalde Yınal Tekin².
- 2— Subaşı³.
- 3— Tarhan⁴.
- 4— Yınal⁵ (herhalde küçük Yınal veya Yınal'lardan biri).

Bu birinci derecedeki ricalden başka İbn Fadlân ikinci derecede ricalden olduğu anlaşılan bir küçük Yınal'e de tesadüf etmiştir⁶.

çin hakikatte Hazarlara gönderildiğini iddia edecek kadar ileri gidenler vardı. Bu, aynı zamanda, şüphesiz, Oğuzlar devletinin idaresinden mesul olanların uyanıklıklarının da gösterir, Öyle görünüyor ki, bu sırada Oğuzlar devleti için başlıca tehlike aynı ırktan olan batı komşuları Hazarlardan geliyordu veya Hiç olmazsa Oğuz devletini idare edenler, bu kanaat ve telâkkide idiler.

¹ Bk. İbn Fadlân, metin: 28; Alm. terc. 13. Kûz-erkin hakkında Z. V. Toğan'ın izahatı için bk. s. 141 (M. Kaşgâri'ye, I, 99 ve Kudatgu Bilig'e istinaden (Radlof tere. 32, 347.)

² Bk. İbn Fadlân s. 141

³ Bk. İbn Fadlân, metin: 15; Alm. terc. 28. metinde "*sahibu'l-ceyş*" (*ordu kumandanı*) şeklinde, geçmektedir.

⁴ Bk. *aynı yer*.

⁵ Bk. *Aynı yer*. Daha bazı makam unvanları geçmekte ise de metin okunamamaktadır.

⁶ Bk. İbn Fadlân, metin: 13; Alm. terc. s. 25. İbn Fadlân'ın ilk rastladığı Oğuz şefi budur. İbn Fadlân, bundan, "meliklerinden ve reislerinden ilk rastladığı" kimse diye bahsetmektedir. Öncü vazifesini gördüğü anlaşılıyor. Önce elçilik heyetini geçirmek istememiş, hediyeler takdim edildikten sonra müsaade etmiştir.

İbn Fadlân, Oğuzlar devletinin işleyiş tarzı hakkında da enteresan malûmat vermektedir. Bu hususta misal olmak üzere şu vaka zikredilebilir: Esas hedefleri olan Bulgarlar ülkesine gitmek isteyen elçilik heyeti Subaşı'nın müsaadesini talep etmiştir. Bunun üzerine Subaşı yukarıda unvanlarını saydığımız devlet erkânını meseleyi müzakere etmek için toplantıya çağırmıştır. Muhtelif celseler halinde yedi gün devam eden toplantı münakaşalı geçmiş, neticede elçilik heyetinin yoluna devam eylemesi için müsaade edilmesi noktasında birleşmiştir ¹.

Naklettiğimiz bu hâdise de gösteriyor ki, devleti idare salâhiyeti Yabgu da dahil hiç kimsenin tek başına elinde toplanmış bulunmamaktadır. "*Kollektif Mesuliyet Sistemi*" adını verebileceğimiz bir sistem bütün devlet bünyesine hâkimdir. İbn Fadlân bu hususta müttefikan verilen kararların bazan en "âdi" bir Oğuz vatandaşı tarafından bile bozulabileceğini söyleyecek kadar ileri gitmektedir ². Bu ifade şüphesiz mübalağalıdır. Fakat şurası katıyetle söylenebilir ki, Oğuzlar devleti bir nevi demokratik prensiplere göre idare edilmektedir.

Devletin mahiyet ve işleyişini gösteren bu nokta üzerinde durmamızın bir sebebi de, Selçuk'un babası Dukak hakkında *Meliknâme* adlı kaynağa istinaden vereceğimiz malûmatın daha iyi anlaşılmasını kolaylaştırmaktır. Birbirinden tamamiyle müstakil iki kaynağın (*Meliknâme* ile *İbn Fadlânın*) muhtelif hâdiseler münasebetiyle aynı görüşü ifade etmeleri, ileride vereceğimiz izahatın kontrolünü da imkân dahiline koymaktadır.

Devlet teşkilâtı içindeki mevki ve rolünü gördüğümüz Subaşı, çok mümkündür ki, Selçuk'un yerine geçtiği Subaşı'dır. Yine çok mümkündür ki, Yabgu ile Selçuk'un babası Dukak arasında geçen şu hâdise de bu Subaşı'nın zamanında vukubulmuştur.

II. DUKAK VE OĞUZ HÜKÜMDARI İLE MÜNASEBETİ

Kuvvetinden dolayı ³ Dukak'a "*demir yay*"lı (*Temir Yalığ*) lâkabı verilmişti; cesurluğu, devlet işlerindeki mahareti ile tanınmıştı.

¹ Bk. İbn Fadlân, metin, 16-17; Alm. terc. 30-31. Toplantıdan bizi burada alâ-kadar ettiği nisbette bahsettik. Toplantıda mesele hakkında ileri sürülen muhtelif görüşleri icâb ettiği yerde, aşağıda kullanacağız.

² *Ayn. eser*, metin: 10; Alm.terc. s. 20; Türk. terc. s. 63. Görülüyor ki İbn Fadlân'ın Oğuzlar hakkında ilk dikkatini çeken noktalardan biri bu olmuştur. Zira onlar hakkında verdiği malûmatın başında bunu zikretmektedir.

Şahıs ve aile hukukunu ilgilendiren bir meselede bile Oğuzlar'ın toplanarak karar vermeleri prensibi hakkında keza bk. İbn Fadlân, metin: 13; Alm. terc. 25; Türk. terc, s. 64

³ Bk. Bar Hebraeus, İngl. terc. Budge, s. 195; Türk. terc. s. 292.

⁴ Meliknâme'den nakleden kaynakların bir kısmı, bu şekli ve tercümesini verdikleri halde (msl. Bar Hebraeus, ad. geç. yer; Mîrhând, IV, s. 71) bir kısmı sadece

Oğuz Yabgusu ¹ mühim devlet işlerini ona danışmadan halletmezdi. Bir gün Yabgu, mutat hilâfına ona sormadan, hiç suçu olmayan bir Türk taifesine ² karşı sefer tertip etti. Bunu duyan Dukak kızdı; (yolda) Yabgu'nun karşısına çıktı ve ona ağır sözler söyledi. Gazaba gelen Yabgu kılıcını çekti ve Dukak'ı yüzünden yaraladı. Dukak mukabele etti. Elindeki gürzü (*amûd*) hükümdarın başına vurdu. Yaralanan Yabgu attan düştü. Bu hâdise bütün devlet ileri gelenlerinin ve kumandanların huzurunda vukubuldu. Atına tekrar binen Yabgu, Dukak'ın yakalanması ve öldürülmesi için emir verdi. Fakat hiç kimse yerinden kımıldamadı³. Zira kimin haklı, kimin haksız olduğunu meydana çıkaracak olan tahkikat yapıp neticelenmedikçe, küçük olsun, büyük olsun, herhangi kimseye karşı harekete geçmek bu ülke halkında âdet değildi. Dukak ise, suçunun, hükümdarın Türklere zulüm yapmasına mâni olmaktan başka bir şey olmadığını hazır olanlara yüksek sesle ilân etti. Ona göre, bu seferin sonu, ülkenin harabisi ve saltanatın sona ermesi olacaktı. O, nasihatının mükâfatı olarak kılıç darbesi yediğini ifade etti. Büyükler Dukak'a hak verdiler. Yabgu'yu teskin etmeğe çalıştılar: Dukak'ın şeytana uyararak bu hareketi yaptığını, böyle bir hareket karşısında ise her hükümdarın kızacağını ifade ettiler. Nihayet, onu teskine muvaffak oldular ve Dukak ile barışmağa razı ettiler. Bu münasebetle büyük bir

tercümesini almışlardır, (msl. bk. Sadrü'd-dîn Nişâbüri, s. 1; İbnü'l-Esîr, IX, s. 321-322). Sadrü'd-dîn, Dukak adını **دکاک** şeklinde kaydetmiş ve bunun "demir yay" manasına geldiğini ileri sürmüştür ki, yanlışlığı meydandadır. Aynı hataya İbnü'l-Esîr'de de rastlanır. Şu farkla ki o, bu adı "yeni yay" şeklinde tercüme etmekle daha büyük hataya düşmüştür.

¹ Metinde "Yabgu unvanını taşıyan Hazar Meliki" deniyorsa da, Oğuz Yabgu'sunun bahis mevzuu olduğu meydandadır (Msl. bk. Mîrhând, *ayn.yer*)

² Maliknâme'den en mufassal nakillerde bulunan Mîrhând, bu tedip seferinin "Türklerden bir taife'ye karşı yapıldığını tasrih etmektedir, (bk. IV, 71); buna mukabil İbnü'l-Esîr (IX, 322) ve Sadrü'd-dîn Nişâbüri (s.1) ise bu seferin "İslamülkeleri" ne karşı yapılmak istendiğini kaydetmektedirler. C. Cahen de bu son kaynakların ifadelerini kabul etmiştir (bk. *Le Maliknâme*, s. 42); Fakat göreceğimiz gibi, bu sırada Dukak'ın müslümanlığı bahis mevzuu olamayacağı için hikâyeleri daha tam ve daha mufassal nakleden Mîrhând'ın ifadesini tercih ettik.

³ İbnü'l-Esîr'de (IX,322) hadisenin bu safhası başka türlü anlatılmaktadır. Gerçekten, ona göre, hükümdara tokat vurma ve onu başından yaralaması üzerine adamları Dukak'ın etrafını sardılar, yakalamak istediler. Dukak teslim olmak şöyle dursun, kendini müdafaa ve mücadele etti. Adamları da Dukak'ın etrafında toplandı. Bunu gören Yabgu'nun adamları dağıldılar. Bundan sonra araları düzeldi.

Bir bakıma başlıca Mîrhând'a istinaden anlattığımız hâdiseyi tamamlayan bu malûmatı almamamızın sebebi hadisenin anlatılışında bazı gediklerin bulunmasıdır. Meselâ hâdisenin bu safhasında uzlaşmanın nasıl vuku bulduğu müphem geçilmiştir. İbnü'l-Esîr'in yukarıya aldığımız naklinin tek müsbep tarafı, barışmasından önce Yabgu ile Dukak arasındaki münferit mücadelenin devam etmesi ve Dukak'ın Yabgu ile toplu mücadeleyi göze aldığı sabit olmasıdır. Hangi şekil kabul edilirse edilsin, Yabgu'nun hükümünü şu veya bu şekilde yürütmek kudretinden mahrum olduğu vuzuhla görülmektedir.

ziyafet tertip edildi. Dukak ile beraber ordusunun kumandanları da davet edildi. Ziyafette Yabgu ile Dukak kucaklaştılar, birbirlerinin başlarını ve yüzlerini öptüler. Aynı şeyleri, ordu mensupları da yaptı. Bu suretle Dukak'ın prestiji arttı, şöhreti daha fazla yayıldı¹.

Biz böyle bir hâdisenin hakikaten vukubulup bulmadığını ayrıca münakaşa mevzuu yapmağa bile lüzum görmüyoruz. Zira teferruatta bazı noktalar münakaşa götürse bile, heyeti umumiyesi itibariyle Türk tarihinde böyle bir hâdisenin vukubulduğu, hele devletin mahiyeti dolayısıyla verdiğimiz bilgi ile muvaziliği gözönünde tutulacak olursa, tereddütsüz kabul edilebilir². Binaenaleyh şimdi bu hâdisenin tahliline ve neticelerini tesbite geçebiliriz.

Önce hâdisenin tarihini tâyine çalışalım. Bildiğimize göre, bu hâdiseden bir müddet geçtikten sonra Selçuk dünyaya gelmiş, ve aynı Selçuk delikanlılık yaşına (*sinn-i rüşd*), yani 17-18 yaşına girince de Dukak vefat etmiştir.

Aşağıda göreceğimiz gibi, Selçuk'un, X uncu asrın başında doğduğunu bildiğimizden, bu hâdisenin 875-885 yılları arasında vukubulduğu ileri sürülebilir.

Yukarıdanberi verdiğimiz izahatı dâ gözönünde tutarak, bu hâdiseden çıkan ilk netice, bu Oğuzlar devletinin, merkeziyetçi ve otoriter devlet tipini temsil etmekten uzak feodal mahiyeti haiz bir devlet olduğunun sabit bulunmasıdır. Bilindiği gibi, devleti dışarıdan tehdit eden bir tehlike mevcut olmadıkça, yahut da dahilde herhangi bir kabile şefi veya hükümdar büyük istilâ hareketlerine teşebbüs etmedikçe normal olanı da budur: Her kabile irsi şeflerinin idaresinde yaşar ve başta bulunan hükümdarla olan rabitaları gevşektir³.

Yine anlattıklarımızdan vuzuhla anlaşılıyor ki, mühim iç ve dış meselelerde Yabgu devletin büyüklerine danışmadan iş yapmamakta veya yapamamaktadır. Bu büyüklerin en nüfuzlularından biri Dukak'tır. Yabgu, bu zamana kadar sükûn ve huzur içinde bulunduğu anlaşılan devleti (dahilî) harbe sürüklemeye karar verince, Dukak bunu tasvip etmemiş, mâni olmağa çalışmıştır ve aralarında anlattığımız kavga olmuştur.

Görülüyor ki, devletin başında bir hükümdar olarak Yabgu'nun böyle bir işe teşebbüsü tek başına tamamiyle kendi salâhiyeti dahilinde

¹ Mîrhând, *ad. geç. eser*, IV, 71. Diğer kaynaklar bu ilk hadiseyi ya hiç nakletmemişler, yahut da kısa bir şekilde nakletmişlerdir. Msl. Bar Hebraeus (bk. ayn. yer) bu hadiseyi hiç almadığı gibi İbnü'l-Esîr'le (bk. ayn. yer), Sadrû'd-dîn Nişâbüri (bk. ayn. yer) kısaltarak almışlardır.

² Böyle bir hadisenin cereyan ettiği daha önce C. Cahen tarafından da münakaşa ve tereddütle de olsa kabul edilmiştir (bk. *ad. geç. eser.*, s. 43).

³ Bu hususta msl. bk. Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Oğuz Etmolojisiine dair Tarihî notlar*, Türkiyat Mecmuası, I, 185-6.

telakki etmesine mukabil, Dukak, devletin, Yabgu ile büyüklerin müşterek mesuliyetleri altına bulunduğu esasını müdafaa ediyor. Dukak'a göre bu sefer memleketin harabisine ve saltanatın zevaline sebep olacaktır. O bu endişe ile müdahale ettiğine göre, demek ki devletin istikbali kendisini de yakından alâkadar ediyor ve müdahaleye kendinde hak görüyor.

Yabgu, haksız telâkki ettiği bu müdahaleyi kıramamıştır. Daha doğrusu kırmak istediği halde emrini devletin diğer büyüklerine dinletememiştir ve neticede ister istemez onların hakemliğini kabul etmeğe mecbur olmuştur. Dukak naklettiğimiz şekilde kendisini müdafaa etmiştir. Bu müdafaa mecburiyeti de gösteriyor ki, o, şahsına bağlı askerî kuvvetlere sahip bulunmasına rağmen, harekete geçselerdi, Yabgu'nun kuvvetlerine mağlup olması mukadderdi.

Yabgu'nun, büyüklerin hakemliğini kabul etmesinin ifade ettiği mâna, Dukak'ın, nazarî bakımdan olmasa bile fiilen kendisine müsavi bir kimse seviyesine çıkmasıdır. Ziyafet esnasında kucaklaşma şekli, bunun en bariz delilidir. Nitekim bu hâdisenin, Dukak'ın prestijini çok arttırdığı kaynak tarafından da belirtilmektedir.

Şimdi halledilmesi lâzım gelen nokta şudur: Dukak'ın Oğuzlar devleti Yabgu'su karşısındaki hukukî durumu nedir? Sualimizi daha vazıh olarak tekrarlayalım: Dukak, Oğuzlar devletine tâbi diğer bir devletin veya bir kabilenin irsî reisi midir; yoksa Oğuzlar devletinin teşkilâtında vazife almış ricalden biri midir?

Bu suallerin cevabını anlattığımız hâdiseden çıkarmak pek mümkün görünmüyor. Yine *Meliknâme*'ye istinad eden bir kaynağımızın¹ "Oğuz Türklerinin kumandanı" (*mukaddem*) olduğunu söylemesine rağmen, vasal bir devletin başında bulunduğunu, hattâ bir kabilenin irsî reisi olduğunu kabul etmek çok güç görünüyor². Onun daha ziyade, hâdisenin de gösterdiği gibi, devlet teşkilâtı içinde en nüfuzlu kumandanlardan biri olduğunu iddia etmek çok mümkündür³.

Bunun en bariz delili, kendisi öldükten sonra genç oğlu Selçuk'un Oğuzlar devleti "Subaşı"lığı(ordu kumandanlığına tâyin edilme-

¹ Bk. İbnü'l-Esîr, IX, 322.

² Dukak, vasal bir devletin hükümdarı olmak şöyle dursun, eğer bir kabilenin veya boy'un irsî reisi olsaydı, oğlu Selçuk'un daha başlangıçtan itibaren devlet teşkilâtında "subaşılık" makamına neden ve nasıl getirildiğini izah etmek mümkün olmazdı. Esasen Selçuk'un irsî kabile reisliğinden devlet teşkilâtına geçtiği hususunda elimizde hiç bir delil yoktur. Sonra devlet teşkilâtına geçtikten sonra kabilesinin (veya her halde mensup olduğu "Kınık" boyunun) reisliğinden devlet teşkilâtına geçince kabile veya boy reisliğini muhafaza ettiği muhtemel iddiası da müdafaa edilemez. Zira bir defa elde delil yoktur. İkincisi, eğer Dukak ve onun yerine geçen Selçuk muayyen bir kabilenin irsî reisle i bulunsalardı, bunlardan Selçuk, göreceğimiz şekilde Oğuzlar devletini terke mecbur olunca kalabalık bir maiyete sahip olması icab ederdi. Halbuki bilindiği gibi o Oğuzlar devletini pek az maiyetle terk etmiştir.

³ Bu hususta bilhassa bk. Sadrü'd-dîn Nişâbü'rî, *ad geç. eser*, s. 1; Türkçe terc. s. 1: "Türk meliki idarenin dizginlerini, "Yakak" (Dukak)ın eline bırakmıştı".

sidir. Görülüyor ki, babasının fiilen sahip olduğu nüfuz ve salâhiyete, oğlu, devlet teşkilâtının en yüksek makamlarından birine getirilmek suretiyle hukukî bir mahiyet veriliyor. Bu itibarla Selçuk'un, bir bakıma, hükümdar tarafından babasına nazaran daha da terfi ve terakki ettirildiği tereddütsüz söylenebilir.

III. SELÇUK VE OĞUZ HÜKÜMDARI İLE MÜNASEBETİ

Kaynağımızın ifadesinden anlaşıldığına göre¹, Oğuzlar Hükümdarı, Selçuk'u², babası ölür ölmez bu makama getirmemiştir. Görünüşüne göre buna yaşı da müsait değildir. Aradan bir müddet geçmiştir. Zaten sarayda büyüyen³ Selçuk büyüdükçe Yabgu onun necabetini ve onda kumandalık vasıflarının bulunduğunu görmüş, anlamış ve onu bu makama getirmiştir⁴.

Bu ifade doğru olarak kabul edildiği takdirde, bundan şu neticeye varılabilir: Selçuk'un bu mühim makama getirilmesinde babasının nüfuzunun, devlete hizmetinin ve irsiyet, (babanın yerine oğlunun tâyin edilmesi) prensibinin⁵ pek rolü olmamıştır. Bunda başlıca âmil Selçuk'un sahip olduğu şahsî meziyetlerdir.

Bu tâyinin dikkatimizi çeken diğer bir hususiyeti de şudur: Selçuk'un durumunda babasınınkindeki mübhemlik yoktur. Selçuk, çocukluğundan beri Oğuzlar hükümdarının yakın çevresinde bulunmuş ve doğrudan doğruya devlet teşkilâtında Subaşılık gibi yüksek bir makama getirilmiştir. Bu itibarla Selçuk için bir tâbi devletin başında bulunduğu veya bulunabileceği hiç bahis mevzuu olamayacağı gibi, muayyen bir kabilenin veya boy'un irsî reisi olduğu da söylenemez. Onun bu durumu, işaret ettiğimiz gibi, babasının Oğuzlar hükümdarı ile mübhem kalan hukukî münasebetlerini de tavzih eder mahiyettedir.

Tâyinden sonra Oğuzlar hükümdarının genç Selçuk'a karşı olan teveccühünün artmakta devam etmesi⁶, onun, bu vazifesinde muvaffakiyet gösterdiğinin delili sayılabilir. Şu halde tâyin eden de, edilen de birbir-

¹ Bk. İbnü'l-Esîr, *ayn. yer.*

² Selçuk kelimesinin mâna ve etimolojisi hakkında bk. Rosonyi, Selçuk adının menşesine dair, *Belleten*, 10, s. 377 vdd.

³ Bk. Bar Hebraeus, I, s. 195.

⁴ Yabgu'nun Selçuk'u çok sevdiği hakkında bk. Bar Hebraeus, I, 195; *Türk terc.* s. 292).

⁵ İbn Fadlân'ın ifadesinden anlaşıldığına göre, makamlara tayin meselesinde irsiyet prensibine pek riayet edilmiyordu. Zira, o, msl. her reisin yerine geçene Kuz-erkin dendiğini ifade etmektedir ki, bundan herhangi bir reis vekilliğinin inhilâlinde irsiyet prensibine riayet edilmeksizin dışardan tayin edilebildiğinden başka türlü mâna zor çıkarılabilir. (Bk. metin: 15; alm. terc. 28; *Türk. terc.* 65. Bu cümlemin Türkçe tercümesi yanlıştır.)

⁶ Msl. bk. Mîrhând, IV, s. 72.

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

lerinden ve durumdan memnundur. Fakat Selçuk'un muvaffakiyetinin sebepleri hakkında misaller vermek imkânından mahrumuz.

Genç Selçuk'a gösterilen teveccüh, diğer devlet erkânının hasedini mucip olmaktadır. Onların bu hasedi, kıdeme ve yaşa bakılmaksızın genç birinin böyle bir mesuliyet makamına getirilmesinden mi ileri geliyordu? Yoksa genç ve enerjik Selçuk, devlet otoritesini sağlamlaştırmak ve orduda disiplini temin etmek üzere bazı tedbirler aldı da, onun için mi istenmiyordu? Bu hususlar için elimizde kat'î deliller olmamakla beraber, her iki âminin, bilhassa son âminin rol oynadığını haklı gösterecek bazı emarelere sahip bulunuyoruz:

Bir gün Selçuk âdet gereğince¹ Oğuzlar hükümdarının sarayına gitmiş ve kraliçe ile çocuklarının üstüne geçerek tâ hükümdarın yanına oturmuştur².

Genç kumandanın bu hareketi Hatuna (Kıraliçe'ye) pek ağır gelmiştir. Selçuk saraydan gidince, Hatun, kocasına, bu oğlanın daha işin başında böyle küstahlık yaptığını, eğer bir müddet daha böyle gider de kuvveti artarsa işin nereye varacağını aşikâr olduğunu, zaten halkın da kendisine itaat ettiğini³ söyledi. Bu makul söz hükümdara tesir etti, ve Selçuk'u ortadan kaldırmak çarelerini aramağa başladı⁴.

Şimdi buraya kadar verdiğimiz malûmatı tahlil edelim: Selçuk'un Türk hâkimiyet telâkkisine göre, protokolden başka devletin sevk ve idaresinde büyük rolü olan kraliçe ile çocuklarının üst tarafına geçerek hükümdarın yanı başına oturması, yani silsile-i meratip kaidelerine dikkat etmemesi, aynı kraliçe tarafından bu kumandanın fırsat bulur bulmaz hanedanı devirerek devletin başına geçeceği şeklinde tefsir edilmiştir. Kıraliçenin bu görüşü kabul edildiği takdirde, Selçuk'un niçin devlet otoritesini, kuvvetlendirici tedbirler aldığı daha kolay anlaşılabilir:

Öyle görünüyor ki o, daha tâyininden itibaren, zayıf bir hükümdar olduğunu gördüğümüz Yabgu'nun yerine, devletin başına geçmek kararında idi. Bu itibarla devlet otoritesini kuvvetlendirmeyi, hükümdar için değil kendisi için istiyordu. Sonra halk da kendisini seviyordu. Buna rağmen durum, Selçuk için, babasına nazaran çok daha gayri müsait idi: Babasını tutan devlet büyükleri Selçuk'un aleyhinde idiler. Teşkilâtli bir guruba karşı tek başına mücadele için ise vakit çok erkendi: Onun devletin başına geçmek tasavvurunda olduğu çabuk keşfedilmişti ve hazırlanmak imkânını bulamamıştı. Selçuk'un, kendini herhangi bir şekilde müdafaa etmediği veya kendisine böyle bir imkânın verilmediği

¹ Bu ibare Bar Hebraeus (I, 195) tan alınmıştır.

² Bk. Mîrhând, *ayn. yer.* Bar Hebraeus'e göre kraliçe'de bir şok tesiri yapan - nokta, Selçuk'un daha genç yaşta konuşmasında (veya tavırlarındaki) serbestliktir (bk. *ayn.-yer.*; Türk., terc s. 292).

³ Bu son ifade İbnü'l Esîr'den alınmıştır (Bk. *ayn. yer.*).

⁴ Bk. Mîrhând, *ayn. yer.* İbnü'l-Esîr'e göre (bk. *ayn. yer.*), Onun öldürülmesini tavsiye eden de hatun'dur. Hattâ bu hususta hatun ısrar etmiştir.

görüüyor. Zira hükümdarın kendi hakkındaki niyetlerini öğrendikten sonra¹ tek düşüncesi hükümdarın gazabından kaçarak kurtulmaktır,

İşte Büyük Türk İmparatorluğuna ve hanedana adını veren genç ile babasının İslâm ülkeleri dışındaki, daha doğrusu ötesindeki hayat ve faaliyetleri, hizmetinde buldukları devletin mahiyeti hakkındaki bilgimiz bundan ibarettir.

IV. SELÇUK'UN İSLÂM ÜLKELERİNE DOĞRU GÖÇ ETMESİ

Tasvir ettiğimiz gibi, içinde bulunduğu şartlara göre, muhakkak olan ölümden kurtulmak için kaçmağa karar veren Selçuk için başlıca iki istikamet vardı :

1— Batı umumi istikameti.

2— Güney umumi istikameti.

Tarih boyunca şu veya bu sebeple anayurtlarını terkeden Türkler için her iki istikamet de meçhul değildi. Daha önce bir çok Türk boyları muhtelif adlar altında batıya ve güneye gitmişler, karşılıklarına çıkan kavimlerle çarpışmışlar, istilâlar yapmışlar ve devletler kurmuşlardı. Bu iki yoldan birini takip eden soydaşları gibi, şüphesiz, Selçuk için bu yolların ikisi de malûmdu. Bununla beraber Selçuk bu iki yoldan güney yolunu tercih etti. Bunun sebep veya sebepleri hakkında şu mülâhazalar serdedilebilir:

Selçuk'un, Batıya giden Türk boylarının Batı veya Doğu Roma İmparatorlukları tarafından er veya geç imha edildikleri hakkında mübhem de olsa ötedenberi rivayet edilegelen bir bilgiye sahip olduğu, bu sebeple Güney yolunu tercih ettiği ileri sürülebileceği gibi, daha önce ücretli asker olarak hizmetlerini arzeden Türklerin muvaffakiyetlerinin ve onlar hakkında bilinenlerin de onu Güneye çektiği söylenebilir. Vukubulan harplerle ve daha ziyade "muslihane hulul" adını verebileceğimiz münferid veya toplu göçler sayesinde Türklerle İslâmlar, bu arada Oğuz Türkleriyle Araplar ve İran millî devletleri arasında daha çok önce temaslar başlamış bulunuyordu.

İslâm ülkelerine hulul eden Türkler ücretli asker olarak islâm devletleri ordularında hizmet gördükleri gibi, Kuzeyden gelecek Türk tehlikesine karşı bekçi vazifesini görmek üzere hudut(uc)lara yerleştirilirdiler².

¹ Sadrü'd-dîn Nişâbûrî'ye göre, Yabgu ile hatun arasında geçen konuşma, Selçuk'un iştebileceği bir yerde cereyan etmişti (bk. *ad. geç. eser*, s. 2; Türkçe tere. s. 2). Halbuki Bar Hebruaeus, Kraliçe'nin kendisi hakkında Hükümdara söylediklerinden Selçuk'un gizlice haberdar edildiğini bildirmektedir (bk. *ayn. yer.*, Türk. terc. s. 292).

² Bu hususta Msl. bak. W. Barthold, *Turkestan*, s. 178.

Diğer taraftan Oğuzlar arasında birçok (bu arada İslâm) tüccarların bulunduğunu¹, *Hârezm'in* merkezi *Kaş'ın* Oğuz Türklerinin (giriş) kapısı olduğunu² ve zaman zaman Oğuzların İslâm ülkelerine akınlar yaptıklarını biliyoruz³. Şu halde İslâm dünyasıyla sulh ve harb halinde bulunan Oğuzlar bu âlemi yakından tanıyorlardı. O zamanın dünyasının en medenî ülkelerini içine alan bu âlemin cazib taraflarını biliyorlardı.

Selçuk Oğuzlarının Oğuzlar devleti ülkesini terk etmek zorunda ve iki umumi istikametten birini tercih eylemek durumunda kaldıkları zaman cenuba doğru çekilmelerim icap ettiren sebepleri göstermiş bulunuyoruz.

Anlattığımız bu sebeplerden başka, Selçuk'un istese de emrindeki az kuvvetle garbe muhaceret edip edemeyeceğini ayrıca derpiş etmek lâzımdır. Çünkü aşması lâzım gelen bir kaç sed vardır. Meselâ Hazar'ların teşkil ettiği sed: Oğuzların en çekindikleri komşu Hazar'lardı. Hazarlar devleti ile zaman zaman harb eden Oğuzlar, onlara birçok esirler vermişlerdi⁴.

Selçuk Oğuzlarından önce veya daha sonra Batı istikametinde bir çok göçlerin vukubulması, ileri sürdüğümüz bu sebeplerin kıymetine hâlel getirmez. Zira Batıya göç eden Türk kavimleri ekseriyetle arkadan başka Türk kavimlerinin tazyikine maruz kalmışlar ve böylece daha Batıya harekete mecbur edilmişlerdir.

Kaldı ki, Selçuk Oğuzlarının bahsettiğimiz bu muhacereti ile bunlardan daha önce veya daha sonra Batıya doğru olan muhaceretler arasında diğer bir bakımdan da fark vardır: Göreceğimiz gibi Selçuk Oğuzlarının göçü, mahdut kimselerin yaptığı tamamiyle mahallî ve

¹ Bk. *Hudud al-Alem*, nşr. V. Minorsky, s. 100.

² *Hudud al-Alem*, V. Barthold's Preface, s. 38, Umumiyetle Türklerin, hususiyetle Oğuzlar'ın İslâm dünyası ile ticari münasebetleri hakkında Barthold, *Hudud-al-Alan'âcn* çıkardığı malumatı nakletmektedir. Takriben 982 de yazılmış olan ve diğer coğrafi eserlerden daha bol malûmat ihtiva eden bu eser burada ele aldığımız mevzu için pek kıymetlidir: *Mâverâünnehr'e*, *Horasan'a*, ve ayrıca *Fergana* ile *Hârezm'deki Gürgene* şehrine *Türkistan'ın* kapısı adı verilmiştir. Buna mukabil Kâs şehrine de Oğuz Türklerinin kapısı ve *Türklerin*, *Türkistan'ın*, *Mâverâünnehr'in* ve Hazarların deposu olduğu tasrih edilmiştir. Ayrıca *Sabran* veya *Savran* şehrinin Oğuz tüccarlarının buluşma yeri olduğu ifade edilmiştir (bk. *ayn. yer*).

³ Bk. *ayn. eser*. s. 101.

⁴ İbn Fadlân, metin: s. 16; Alm. terc. 31; Türk. terc. 66: İbn Fadlân'ın dahil bulunduğu sefaret heyetinin Bulgarlar'a gitmesine müsaade edilip edilmemesi meselesi üzerinde Subaşı'nın reisliğinde yapılan toplantıda devlet ricalinden Tarhan unvanını taşıyan birisi, bunun halifelğin bir hiyesi olduğunu, bu elçilik heyetini Hazarlara giderek onları Oğuzlar aleyhine tahrik etmek üzere gönderdiğini ileri sürmüştür. Bir diğeri ise, elçilik heyetine dahil kimselerin Hazarlar'a teslim edilerek mukabilinde onların ellerindeki esirlerin kurtarılmasını teklif etmiştir.

mevzii bir hareket olduğu halde, Batı göçleri, bütün bir kavmi veya kavimler gurubunu içine alan çok şümüllü hareketlerdi.

Verdiğimiz bütün bu izahat, Selçuk'un niçin Güneye, İslâm ülkeleri istikametine göç ettiğini, üstelik onun bu göçünün ilk göç olmadığını, yani ondan önce ve sonra daha bir çok göçler yapılması itibariyle bu hâdisenin orijinal bir tarafı bulunmadığını göstermiştir sanırız.

Bu umumi mülâhazalardan sonra şimdi hâdiseyi daha yakından ele alalım.

Selçuk nereden nereye göç etmiştir?

Sualin birinci kısmına, Selçuk'un nereden, hangi şehir veya mıntakadan göç ettiğine cevap vermeden önce, ikinci kısmına-, nereye, yani hangi şehir veya mıntakaya göç ettiğine cevap verelim,

Bilindiği gibi, Selçuk miktarını bir aşağıda bildireceğimiz maiyeti ile Oğuz hükümdarından kaçtıktan sonra *Cend* şehrine, daha doğru tabiriyle, bu şehrin civarına geldi ¹. Şehir Seyhun nehri (Sirderya) nin sol sahiline yakın bir yerde bulunuyordu ve Oğuzlar devletinin hâkimiyet sahası içinde idi ². Diğer taraftan yine *Cend*, aynı devletin kışlık payitahtı olduğundan bahis ettiğimiz *Yenikent'den* pek uzak değildi ³. Buradan cenuba doğru nehir boyunca gidilince *Cend'e* varılırdı.

Zaten islâm coğrafyacılarında Sirderya'nın aşağı mecrasında kâin şu üç Oğuz şehrinin adı beraber zikredilir: "*El-Karyatu'l-Hadîse*" (*Yenikent*), *Huvâra* ⁴ ve *Cend* ⁵. Bunların beraber zikredilmelerinin başlıca sebebi, her üçünün de Oğuz ülkelerinde müslümanlar tarafından kurulmuş koloni şehirlerinden olmasıdır: Bu onların müşterek vasıflarıdır. *Cend'in* onlardan ayrıldığı tek nokta ise, islâm ülkeleri ile ahali islâm olmayan Türk ülkelerinin birleştiği yerde; başka bir tâbirle hudut bölgesinde, uc'da bulunmasıdır. Bunun delâlet ettiği mânayı bir az aşağıda bahis konusu edeceğiz.

Selçuk'un *Cend'e* nereden göç ettiği meselesine gelince, bu hususta elimizde katî delil bulunmamakla beraber, onun Oğuzlar Yabgusunun kışlık payitahtı olan *Yenikent'den* göç ettiği, bu iki yerin birbirine yakınlığı, müşterek vasıfları gözönünde tutulacak olursa, kolay kolay red edilemez ⁶.

¹ Bar Hebraeus'a göre Selçuk ve maiyeti Turan (Türkler ülkesinden) İran (İranlıların yaşadığı ülke) a çoban oldukları bahanesi altında geçmişlerdir (bk. I, 195; Türk . terc. 2g2). Bu ifadeye göre, Selçuk ve maiyeti *Cend* habvalisine gelirken yolda mahiyetini bilmediğimiz bazı müşkülâta maruz kalmışlar ve ancak hakikî hüviyetlerini gizlemek suretiyle geçebilmişlerdir.

² Bu günkü yeri hakkında bk. W. Barthold, *Turkestan*, 178, V. Minorsky, 371, ayrıca bk. W. Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 61.

³ Bk. *ayn. yerler*.

⁴ **Bu** gün yeri tayin edilemiyor.

⁵ Msl. Bk. Ibn Havkal, Nşr. Kramers, s. 461; Bugün yeri ve harabeleri ma-lûmdur. Bk. W. Barthold, *Turkestan*, 178.

Bu üç şehrin medenî ve ticarî rolleri için ayrıca bk. W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 53; Alm. terc: *Zwölf Vorlesungen*, 61.

⁶ Umumiyetle Oğuzlar islâm ülkelerine en müsait mevsim olan kışın tasarruz ederlerdi. Ibn Fadlân heyeti de Oğuz ülkelerine doğru henüz kış sona ermeden (Şubat 922 (*Hârezn'den* hareket etmişlerdi (bk. metin: 8, Alm. terc. 14-5: Türk. terc. 61).